

4.2 Alternativní výklady mýtu o Oidipovi

V psychoanalýze se postupně objevily alternativní výklady mýtu o Oidipovi coby metaforu určité rané vztahové konfigurace. Některé z nich pouze rozvíjejí a doplňují Freudovy myšlenky, zatímco jiné je poměrně zásadně modifikují.

Zakladatel psychologie self Heinz Kohut navrhl jako alternativu k Oidipovu komplexu tzv. **Odyseův komplex**. Vychází přitom z mýtu o ithackém králi Odysseovi, který se nechtěl rozloučit s manželkou Penelopou a synkem Telemachem a odejít do trojské války. Předstíral proto před posly krále Agamemnona šilenství. Zapřáhl do pluhu vola s koněm, zaséval sůl a na otázky odpovídal zmateně. Když však poslové položili před spřežení malého Telemacha, Odysseus zarazil pluh a synka zvedl, čímž prozradil, že rozum neztratil. Kohut pokládá výše uvedený mytický příběh za výstižnější vyjádření běžných lidských pohnutek než Oidipův komplex. Podle jeho názoru jsou lidé motivováni k tomu, aby podporovali a chránili další generaci víc než k synovraždě, otcovraždě nebo incestu. Kohut nicméně nevěří tomu, že by Odyseův komplex mohl nahradit koncept oidipského komplexu, jehož univerzální existenci pokládá za jeden z analytických mýtů (Kohut, 1982).

Francouzská psychoanalytička Haydée Faimbergová zdůrazňuje v mýtu o Oidipovi neblahou úlohu jeho narcistického otce Láia, téma synovraždy-otcovraždy a záporné důsledky klamu a lži. Podle jejího názoru je Láios prototypem otce, který se cítí být narozením syna ohrožen a neposkytne mu žádný prostor k dalšímu vývoji. Tento námět se vyskytuje také v pohádce *Tři zlaté vlasy děda Vševěda* a řadě dalších. Faimbergová zdůrazňuje, že Oidipus v delfské věštárně, kam se vydal poté, co byl upozorněn na malou podobnost se svými adoptivními rodiči, nepoložil správnou otázku. Za dané situace by bylo logické zeptat se: *Kdo jsou moji rodiče?* Oidipus se místo toho táže na svůj další osud, čímž nevyhnutelně přispěje k jeho naplnění. Faimbergová spekuluje o tom, že Oidipus – možná ve vleku nevědomé touhy po pomstě – tuší, na co se nemá ptát. V tomto smyslu je jeho konečné sebepotrestání – oslepení se – v podstatě adekvátním trestem za duševní zaslepenost zarážející zvláště u člověka tak chytrého, že jako jediný našel odpověď na těžkou hádanku Sfingy (Faimberg, 2001).

Faimbergová předpokládá, že nepřijme-li otec novorozeného syna, pak se jejich vztah nevyhnutelně vyhroť v souboj na život a na smrt, v němž může přežít pouze jeden z nich. Dospělý Oidipus potká svého

otce v úzké soutěsce, která symbolizuje těsný psychický prostor, a je znovu zraněn na noze. Toto zranění, které mohlo vyvolat reaktivaci raného traumatu bezmocného kojence s propíchnutýma nožkama, Oidipa rozzuří k nepřítelství, takže Láia bez milosti zabije. Faimbergová uzavírá svůj rozbor mytického příběhu těmito slovy:

„Mýtus o Oidipovi nás však učí tomuto: pokud mají rodiče ke svému dítěti vztah narcistické filicidní nenávisti (nebo narcistické incestuální erotizace) místo toho, aby rozpoznávali a intrapsychicky ovládali svou vlastní historii a nevědomé touhy, a pokud rodinný román zatěžuje tajemství původu, je důvěra v psychické pravdy ohrožena destrukcí a základní ‚oidipovská konfigurace‘ strukturuje naši mysl je překroucena“ (Faimberg, 2001, s. 69).

4.2.1 Oidipový komplex u žen

Mýtus o Oidipovi koresponduje především s rodinnou konstelací chlapců. Jung se se pokusil zavést pro interpersonální situaci děvčátek název **Elektřin komplex** podle řecké báje o dceři krále Agamemnona, která přiměla svého mladšího bratra Oresta k tomu, aby zabil jejich matku Klytائمestru. Ta nechala Agamemnona po návratu z trojské války zavraždit. Jung k tomu napsal:

„V případě syna se konflikt [Oidipův komplex] vyvíjí ve více maskulinní, a tudíž typičtější podobě, zatímco u dcery se typicky rozvíjí náklonnost k otci spolu s korespondujícím žárlivým postojem k matce. Tento komplex jsme označili jako komplex Elektry. Jak každý ví, Elektra se pomstila své matce za vraždu jejího manžela, protože ji tím matka oloupila o jejího otce“ (Jung, 1915, s. 69).

Název Elektřin komplex se však příliš neujal, k čemuž mohl přispět Jungův odchod z psychoanalytického hnutí.

Nabízí se otázka, zda je tragický příběh Elektry optimální metaforou pro normální ženský psychický vývoj. Elektra, která žila po smrti otce v paláci jako služka, měla dost dobrých důvodů svou matku nenávidět. Daná mytická zápletky by se snad dala aplikovat na situace, kdy se matka rozvede a brání dceři v kontaktech s otcem, která si ho za této situace pravděpodobně idealizuje. Dervin (1998) upozorňuje na to, že se bájná Elektra především pokoušela řešit svůj ambivalentní vztah k matce, nikoli svou erotickou touhu po otci. Obecnou platnost Elektřin komplexu zpochybňuje také nizozemská psychoanalytička Hendrika Halberstadt-Freudová, podle níž dívka nemusí měnit primární objekt své lásky, tj. matku, aby se stala ženou. Vztah dcery k matce sice bývá

poněkud ambivalentní, ale pouze výjimečně nabývá extrémních forem, jakými jsou na jedné straně její vehementní odmítání (reprezentované Elektrou) a na straně druhé těsná symbiotická vazba. Podle Halberstadt-Freudové vztah dcery k mateřskému objektu za normálních okolností podporuje její psychický vývoj a bývá pro ni zdrojem vnitřních sil (Halberstadt-Freud, 1998).

Halberstadt-Freudová navázala na americkou psychoanalytičku, socioložku a feministku Nancy Chodorowovou (nar. 1944), která předpokládá, že u chlapců je formování **genderové identity**⁸ komplikovanější než u dívek. V raném dětství totiž prožívají děti obojího pohlaví neverbální, nevědomý, téměř somatický pocit primární jednoty s matkou, ze které není snadné se vymanit. Chlapci proto musí při ustavení své mužské rodové identity popřít všechno, co je v nich ženské a mateřské. U děvčátek je naproti tomu formování genderové identity založeno na primárním pocitu jednoty s matkou a na ztotožnění se s ní. Dívky tedy vyrůstají s pocitem kontinuity a podobnosti se svými matkami. Do určité míry přebírají i jejich vztahové vazby ke světu. Nedefinují se jako „ne-muž“ nebo „ne-samec“, ale jako „já, která jsem ženou“ (Chodorow, 1997, s. 16).

Ve své slavné knize *Reprodukce mateřství* (*The Reproduction of Mothering*) Chodorowová uvádí, že v období oidipského komplexu dívky přibírají do svého vztahového světa otce, který pro ně může být určitým symbolem osvobození se ze závislosti na matce a ze splývání s ní. Dívka se obrací k otci jako k dostupné osobě, která jí pomůže se od matky částečně diferencovat. Její bazální ztotožnění s matkou tím však není zásadně narušeno. Chlapec může hledat model pro genderovou identitu v otci, ale vzhledem k jeho časté nepřítomnosti v rodině nemá vztah k němu potřebnou kontinuitu. Proto pátrá i po jiných

⁸ Pojem gender zavedl do společenských věd kontroverzní americký sexuolog John Money, který rozlišoval biologické aspekty pohlaví, jimž ponechal původní anglický termín *pohlaví* (*sex*), a jeho psychologické a sociální charakteristiky, jež označil termínem *genderová role* (Money, 1955). V současnosti se pojmem gender označuje jednak souhrn kulturních stereotypů a očekávání, které se týkají vhodného nebo typického chování mužů a žen, jednak genderová identita, tedy to, nakolik se jedinec s těmito očekáváním ztotožňuje. Genderová identita někdy nekoresponduje s biologickým pohlavím. Vzniká tak tzv. transsexualita projevující se přáním jedince žít a být akceptován jako příslušník opačného pohlaví (MKN-10, 2006). Některé soudobé myšlenkové proudy (především v rámci hnutí LGBT) kritizují neměnnost a danost binární kategorie pohlaví i tzv. binární pojetí genderu, který se dělí na maskulinní a femininní.

společenských maskulinních vzorech. Chodorowová z toho vyvozuje, že femininní identifikace je převážně rodičovská, zatímco maskulinní je založená na přebírání kulturně vymezené genderové role. Dospělým ženám umožňuje ztotožnění se s matkou mít vlastní děti, tedy reprodukci mateřství. Díky této identifikaci jsou ochotné stát se matkami, vytvořit primární vztah matka-dítě, čerpat z něho uspokojení a disponovat psychickou a vztahovou kapacitou, která je pro mateřství nezbytná (Chodorow, 1978).

Americké psycholožky Nancy Kulishová a Deanna Holtzmanová navrhly jako ženskou alternativu Oidipova komplexu řecký mytický příběh o Persefoně, která byla dcerou bohyně úrody a plodnosti země Demeter a vládce bohů Dia. Persefonu unesl bůh podsvětí Hádes a vzal si ji za manželku. Demeter o tom nic nevěděla, takže svou dceru zoufala hledala. Nakonec se od boha slunce Helia dozvěděla, co se stalo. Po dlouhém vyjednávání svolila k tomu, že Persefona zůstane Hádovou manželkou, ale bude v podsvětí trávit jen třetinu roku (zimou), zatímco na jaře a v létě bude se svou matkou. Kulishová a Holtzmanová považují příběh o Persefoně a Demeter za nejdůležitější mýtus o vztahu matky a dcery. Dosavadní interpretace totiž nebraly v úvahu obavy mladých dívek z dospělosti, ze sexuality a ze vztahů s muži. Separace dcery od matky je podle autorek ve falické fázi mnohem slabší než u chlapců a zesílí teprve v adolescenci, kdy mladé ženy touží po romantickém partnerském vztahu a mateřství. Poté, co jsou jejich sexuální a mateřské tužby naplněny, dochází často k jejich opětovnému sblížení s matkou. Sexualita dospělých dcer se v mýtu jeví jako nebezpečný faktor, který nejenže narušuje jejich vztah k matce, ale odvádí je do temných a nebezpečných oblastí (Kulish, Holtzman, 1998).

Domnívám se, že **komplex Persefony** by mohl sloužit jako vhodný výkladový rámec pro některé problémy ženského psychického vývoje. Představy mladých žen o partnerském vztahu se mnohdy dramaticky liší od reality, takže se (často i s dětmi) rády vracejí ke své matce odpočinout si a načerpat nové síly. Období dívčí nevinnosti, které prožily v její bezpečné péči, se jim zpětně může jevit jako nejkrásnější a nejklidnější období jejich života. Mýtus také umožňuje vysvětlit, proč muži mnohdy nemají rádi své tchyně, ačkoli se věkem i společenským postavením obvykle příliš neliší od jejich matek. Tchyni mohou vnímat jako mocný objekt, který by jejich ženu snadno mohl odlákat zpět do své náruče.

Freudovo pojetí narcismu

V roce 1914 uveřejnil Freud článek *K zavedení narcismu*, v němž vyslovil předpoklad, že dítě může obsadit libidem své vlastní Já, což má za následek omezení a ochuzení vztahů k druhým lidem. Toto sebe-středné zaměření označil jako **narcismus** (Freud, 2002).

Název je odvozen z řeckého mýtu o Narcisovi, který zahrnul římský básník Ovidius do svého díla *Proměny*. Jeho báseň *Narkissos a Échó* začíná obdivem k výrokům slepého věštce Teiresia:

„První poznala platnost a jistotu výroků jeho
modravá Leiriopé, již objal vírnými proudy
Kéfisos, říční bůh, a znásilnil útokem lásky.
Tato překrásná víla se stane pak matkou a zrodí
hošíka sličného tolik, že tehdy už hoden byl lásky.
Narkissem nazvala ho. Naň Teiresiás byv tázán,
bude-li dlouhý mít věk a zdali se dožije stáří,
odvětil podivnou věštbou: „Jen sebe když nepozná nikdy““

(Ovidius, 1974, s. 95, přeložil Ivan Bureš).

Krásný a obletovaný Narcis v dospělosti všechny nápadníky odmítá, aby se nakonec zamiloval do svého vlastního obrazu, který spatří v osamělém jezírku. Mladík zemře hladem a žízni s pohledem upřeným na odraz své podoby ve vodním zrcadle. Vodní víly, které ho chtějí pohřbít, najdou „namísto těla žlutavý kvítek, jenž lístky má bílé kol žlutého středu“ (Ovidius, 1974, s. 100).

V článku *K zavedení narcismu* Freud načrtl alternativní teorii psychického vývoje, která se liší od jeho pudové teorie, a položil tak základy teorie objektních vztahů. Freud vychází z předpokladu, že libido může být investováno do objektů a stahováno zpět k Já. Na začátku života, ve stavu prvotního narcismu, není mezi sexuální energií (libidem) a energií jáských pudů v podstatě žádný rozdíl. Ten vzniká teprve po obsazení objektů libidem (Freud, 2002). Později Freud napsal, že